

Fəxrəddin QULİYEV*

*Heydər Əliyev adına
Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi*

Türk xalq şeiri strukturunun planetarlığı haqqında

Xülasə

Xalq poeziyası özünün forma və məzmunu arasındakı dialektik vəhdətlə mükəmməl bir sistem formalaşdırmışdır. Sistemin funksional keyfiyyətləri onun strukturu ilə təyin edilir, yəni strukturun tədqiqi sistemli yanaşmanın zəruri tərkib hissəsidir.

Məqalədə türk xalq şeirinin topoloji strukturu təklif edilmiş və onun konseptual əsasları işlənmişdir. Kainat, baş beyin və türk xalq şeirinin topoloji strukturları arasındakı izomorfluq əsaslandırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, türk xalq şeiri formaları rekursiya və konvergeniya prinsipi ilə yaradılır.

***Açar sözlər:** kainat, türk xalq şeiri, izomorfizm, rekursiya, planetar struktur, təcnis, dominant prinsipi*

Giriş

Bəşər övladı dünyaya göz açandan ətraf aləmi, kainatı bütöv şəkildə dərk etməyə çalışmışdır. Kainat haqqında onun ilk təsəvvürlərini mahiyyətə mərkəz və onun əhatəsindən ibarət olan mandala və svastika kimi rəsmlərdə görmək olar. Burada mərkəz – müqəddəs yer, dünyəvi olandan müqəddəs olana keçid, hesabat başlanğıcı kimi qəbul edilir.¹ Mandala universaldır, insanın daxili aləmini əks etdirir, eyni zamanda kainatın modeli, onun strukturudur.

---

* Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, baş elmi işçi, fakhraddin.kuliev@mail.ru.

¹ Бидерман Г., *Энциклопедия символов*, М.: Республика, 1996, s.157.

Pavlov ilk dəfə baş beyinə vahid bir sistem kimi yanaşmış, diqqəti aktiv sinir mərkəzləri arasında əlaqəyə yönəltmiş, afferent şöbənin yaradıcı təbiətini müəyyən etmişdir. O, göstərmişdir ki, aktiv mərkəzlərin fəallaşma və tormozlanması baş beyin fəaliyyət dialektikasının əsasıdır, tipik hadisə və proseslərin çoxsaylı təkrarı stereotip düşüncəni formalaşdırır.

Pavlovun aktiv mərkəzlər arasında müvəqqəti rabitə hadisəsini inkişaf etdirən A.A. Uxtomski təfəkkür və davranış proseslərinə aydınlıq gətirən dominant prinsipini yaratmışdır. O, təcrübələrlə isbat etdi ki, bir qrup mərkəzlərin yüksək qıcıqlanma vəziyyətində olması, əksinə digər mərkəzlərin tormozlaşdırılması ilə nəticələnir. Dominant, qıcıqlanmaların birtərəfli şəkildə müəyyən mərkəzlər qrupuna yığılması hesabına yaranır və özlüyündə müəyyən həlledici akta yönəlmiş zəncirvari refleksdir. Dominant mərkəzlərə daxil olan sinir hüceyrələri sinir sisteminin bir sahəsində deyil, baş və onurğa beyin müxtəlif mərtəbələrində də yerləşə bilər. Ona görə də Uxtomski bu mərkəzlərə neyronların «kəhkəşanı» və ya konstellyasiya adı vermişdir. Uxtomski dominant mərkəzi sinir sisteminin ümumi «modus operandi»si, yəni «fəaliyyət ölçüsü» – kriteriyası adlandırır.

Beyin qeyri-tarazlıq rejimində fəaliyyət göstərir, dominant ətraf mühitin təsirinə uyğun reaksiya prosesində əhəmiyyətli rol oynayır.¹ Uxtomskiyə görə müvəqqəti hakim qıcıqlanma ocaqlarının yaranması mərkəzi sinir sisteminin əsas fəaliyyətini və davranış vektorunu təyin edir. Başqa sözlə, dominant prinsipi sistemlilik mövqeyini, orqanizmin integrativ, müxtəlif qıcıqlanmaları bir mərkəzdə birləşdir-mək xassəsini ifadə edir.

P.K. Anoxinin funksional sistem nəzəriyyəsi mahiyyətə beyin əsas bloklarının müəyyən nəticə almaq üçün qurulmuş modelidir, mərkəzi sinir sistemi fəaliyyətinin istər fizioloji, istərsə də fəlsəfi problemlərinə həsr edilmişdir.

Anoxin baş beyində qabaqlayıcı inikasin yaranma mexanizmini açmış, orada gedən proseslərin strukturunu müəyyən etmiş, qıcıqlanmaların neyronlara konvergeniya prosesinin mahiyyətini aydınlaşdırmışdır: Funksional sistemlərin fəaliyyəti afferent impulsların kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə bağlıdır²... Qıcıqlanmaların eyni neyronlara konvergeniyasının mərkəzi mexanizmi afferent sintezin əsasıdır. Konvergeniya sadəcə yığılma mənasında deyil, qarşılıqlı təsir, müqayisə və sinir hü-

---

¹ Ухтомский А.А., *Избранные труды*, Л: Наука, 1978, с. 41-53.

² Анохин П.К., *Узловые вопросы теории функциональной системы*, М.: Наука, 1980, с.155

ceyrələrində qıcıqlanmaların sintez proseslərini əhatə edir.¹ ...Afferent mexanizm hərəkət baş verməzdən və nəticə əldə edilməzdən əvvəl formalaşır, bununla birlikdə gələcəkdə əldə olunacaq nəticənin əlamətlərini özündə əks etdirir.²

Təkamül prosesləri ilə beyində xüsusi struktur və onların münasibətləri yaranır, onlar vasitəsilə xarici aləmin zaman və məkan kontinuumu yenidən canlandırılır.³ Bundan əlavə ardıcıl və təkrar hadisələr müəyyən zaman parametrlərinə malikdir, gerçəkliyin qabaqlayıcı inikası məhz bu parametrlərlə xarakterizə olunur.

Funksional sistem nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarından biri hərəkət akseptorudur. Akseptor gözlənilən nəticəni daha dəqiq planlaşdırır, bu nəticəyə nail olmaq üçün fəaliyyət proqramını aktivləşdirir, alınan parametrləri gözlənilən parametrlərlə müqayisə edir, parametrlər üst-üstə düşdükdə funksional sistemin fəaliyyətini tamamlayır. Nəticə sistemə imperativ təsirə malikdir. Hadisələri qabaqlamaq qaşıya qoyulan məqsədə çatma anına qədər məqsədi diqqət mərkəzində saxlamaqdır.⁴ Funksional sistemlər özünütəşkil xassəsinə malikdir. Funksional sistemlərin əsas sistem mexanizmləri mərkəz və periferiyanın vəhdətindən ibarətdir.

Beləliklə, Pavlovun, Uxtomskinin və Anoxinin elmi nəticələri beynin fiziologiyasının aksiomatik əsasları kimi mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir, elm və incəsənət adamlarının təfəkkür tərzinin tədqiqi üçün açar rolu oynayır. Məntiqi düşüncə beynin fizioloji funksiyasını tamamlayır. Təfəkkür prosesləri rekursiya prosesləri əsasında baş verir. Rekursiya konsepsiyası maddi aləmin inkişaf forması(ontologiya) və effektiv idrak metodlarından biridir. Rekursivlik maddi və mənəvi aləmdə baş verən proseslərin böyük bir sinfinin fundamental xəssəsidir.

Hegelin tezis–antitezis-sintez triadası rekursiv sxemə əsaslanır: tezis–antitezis-sintez zəncirində (ardıcılığında) istənilən elementdən biri digərinə transformasiyası oluna bilər, zəncirin hər bir elementi başlanğıc kimi götürülə bilər. Rekursiv prinsipin yaratdığı alqoritm sadə və universaldır, qənaət rejimi üçün əsas zəmindir. Ən mürəkkəb sistem olan baş beynin fəaliyyət mexanizmi məhdud sayda invariant, universal prinsiplərə əsasında qurulmuşdur. Rekursivlik əlyətərlikdir, öz-özünü təkrarı yaratmaqla öz mahiyyətini açır, öz inkişafını təmin edir, strukturunu formalaşdırır, tamamlayır.

---

¹ Анохин П.К., *Узловые вопросы теории функциональной системы*, s.166

² Yənə orada, s. 177.

³ Yənə orada, s. 39.

⁴ Yənə orada, s. 45-46

Bütün bunların poeziya ilə əlaqələrini göstəmək üçün poeziyanın mahiyyətinə nəzər salmaq kifayətdir.

Poeziya nədir?

Poeziya nədir, hansı zərurətdən yaranmışdır və insan cəmiyyətində onun rolu nədən ibarətdir? Poeziya hissə fikri, konkretlə abstraktı, təklə ümumini birləşdirən inteqral modeldir, varlığın ən adekvat modelidir, yəni “poetik fantaziya varlığın daxili və mahiyyət tərəfinə diqqəti yönəldir, bu mahiyyəti formalaşdırır və obrazlarda ifadə edir. Poeziya adi gerçəklikdən daha yüksək mənada gerçəkdir”.¹ Bəşəriyyəti düşündürən bir çox suallara ilk dəfə məhz şairlər cavab verməyə çalışmışlar, “bütün elmlər poeziyadan yaranmışdır, poeziya ilə qidalanır, inkişafı sona çatdıqdan sonra ayrı-ayrı axınlarla poeziya okeanına dönməlidirlər”.² Poeziya şəxsiyyətin formalaşmasında hələ qədimdən mühüm rol oynamaqdadır, çünki poeziya “bəşər övladının ən universal və hər şeyi əhatə edən tərbiyəçisi olaraq qalır, insanı idarə edən qüvvələr haqqındakı biliyi ilkin mahiyyət formasında dərk etməyə kömək edir”.³

Poeziyanı sistem-struktur baxımından tədqiq edən Hegel poeziyada bütövlük, əlyetərlik, forma və vəhdət arasında uyğunluq xassələrini ön plana çəkmişdir: “poeziya mərkəzləşdirilmiş vəhdətdir, mükəmməl formada tamlığa qapanır, sərbəst olaraq özündən yaradır, predmet anlayışını öz həqiqi təəcəssümündə ifadə etmək üçün xarici mövcud olanı daxili prinsipə uyğunlaşdırır”.⁴ Türk xalq şeirinin “mərkəzləşdirilmiş vəhdət”, “mükəmməl formada tamlığa qapanma” və “sərbəst olaraq özündən yaratma” kimi təməl prinsipləri nöqtəyi-nəzərdən tədqiqinə lazımı diqqət verilməmişdir.

Türk xalq şeiri, strukturu və formaları

Xamrayev türk şeirinin əsaslarını vəzn, qafiyə və ənənə baxımından tədqiq etmişdir.⁵ Kovalski və Trubetskoyun “türk xalq şeirinin strukturu bütövlükdə para-

---

¹ Гегель Г.В.Ф. *Работы разных лет двух томах*, Т.2. М.: Мысль, 1971, с. 188-190

² Шеллинг Ф. *Сочинения, в двух томах*, том 1., М.: Мысль, 1987, с. 485

³ Гегель. *Сочинения*, том II, М.-Л.: Соцэкгиз, 1934, с. 170.

⁴ Гегель. *Сочинения*, XIV, М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958, с.190

⁵ Хамраев М.К. *Основы тюркского стихосложения*. Алма-Ата, Изд-во АН Каз ССР, 1963, с. 216.

lelizm prinsipləri əsasında formalaşır” fikri¹ sonralar Jirmunski tərəfindən daha müfəssəl şəkildə işlənmişdir.² Bu əsərlərdə paralelizm məsələləri ancaq filoloji baxımdan təhlil edilmişdir.

Paralelizm təkrarların təcəssüm formalarından biridir, təkrarlar – zərurət, spontanlıq, öz-özünə hərəkət, “sərbəst olaraq özündən yaratma”dır. Özünü inkar və özünü yaratma prinsipləri türk xalq şeirinin topooloji strukturunu formalaşdırır. Türk xalq şeirinin topooloji strukturunu onun semantik mərkəzləri -rədif, qafiyə (təcnisdə cinas) sistemi və onun ətrafından ibarətdir. Rədif türk xalq poeziyası formalarının qıbləsi, onun əsas cazibə mərkəzi, misraların konvergeniya nöqtəsidir, yəni şeirin “məhvəri”, əsas konsepti və adıdır. Qafiyə köməkçi mərkəzdir, şeirin ierarxik strukturunu formalaşdırır; mərkəz və ətrafi ierarxik strukturun müxtəlif səviyyələrində rekursiv şəkildə təkrarlanır, şeirin strukturunu qurub tamamlayır. Buna görə də qafiyə təfəkkürü Şərqdə hələ qədimdən poetik istedadın əsas göstəricilərdən biri kimi qəbul edilmişdir.

Türk xalq şeirinin qoşulması deduktiv prinsipə əsaslanır, formallaşdırıla bilər, çoxəsrlik ənənələr əsasında türk xalq şeiri artıq düstur formasına gətirilmişdir. Aşıq şeirinin formaları bayatılar üzərində qurulmuşdur. Bayatılarda qafiyə və rədifə rast gəlmək olar.

*Dağlar dağımdı mənim,
Qəm oylağımdı mənim,
Dindirmə, qan ağlaram,
Yaman çağımdı mənim!*³

*Aşığam yaxşı yara,
Yar vurur yaxşı yara,
Zəncir salın boynuma,
Aparın Yaxşı yara.*⁴

¹Kowalski T., *Ze studjow nad forma poezji ludow tureckich*, I. Krakow, 1921 («Prace Komisji orientalistycznej Polskiej Akademjumiej etnosci», 5) (с французским резюме, s. 151—181. Русское переложение см.: Ан. Линии, К вопросам формального изучения поэзии турецких народов, «Изв. Восточного фак-та Азерб. гос. ун-та», Баку, 1926, s. 150 vs.). Трубецкой Н. С., О туранском элементе в русской культуре www.hrono.ru/statii/turan_ru.html / 20.03.2018

²Жирмунский В.М. «Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха», *Вопросы языкознания*, М.: Наука, 1964, №4, s. 6-24.

³Sarı Aşıq, *Seçmə bayatılar*, Bakı: Sabah, 1993, s. 48.

⁴Yenə orada, s. 34.

Şeir formalarında birinci bənd konseptualdır, şeirdə qoyulan məsələlərin tezislərindən ibarətdir, şeirdəki leytmotivi ifadə edir və nüvə olaraq şeirin strukturunu lokal miqyasda əks etdirir, *öz strukturuna görə daha çevik, dinamikdir*: «sıxlaşdırılma» dərəcəsi və misraların düzülüş ardıcılığı birinci bəndin formalaşma alqoritmində çoxvariantlılıq yaradır:

1. Mərkəz bir nöqtədən-rədifdən ibarətdir. Bənd ancaq rədif misralarından ibarətdir, maksimum sıxlaşmaya uyğundur.

*Şairəm, şüarayam, bir lami-ləngəm, geri dur!
Aşiqəm, eşq əhliyəm, divanə dəngəm, geri dur!
Saymaram, baş əymərəm, miri-sərhəngəm, geri dur!
Mərdanə, hər meydana mən pişi-cəngəm, geri dur!.¹*

2. Bənd iki yarımbənddən təşkil olunur.

*Bağlandı yollarım, qaldım çarəsiz,
Əlim by dünyadan aralandı gəl,
Tükənməz dərdlərim, artdı, çoxaldı,
Üst-üstə düzüldü, sıralndı, gəl.²*

Birinci və üçüncü misralar sərbəş buraxılmış kimi görünür. Əslində bu qoşa misralar «sıxılmış», qısaldılmış bəndlərin yarımbəndləridir.

3. Bəndin birinci iki misrası rədif misralarından, qalan misralar yarımbənddən ibarət olur.

*Nahaq yerə gizli sirrini gizdədin xandan, gəda!
Ah çəkərsən, nalə ilə, can gedər candan gəda!
Sidqi dilnən, etiqadnan çağır şahlar şahını,
Nahaq işdi, dilək dilər, insan insandan, gəda!³*

4. Birinci bənddə çarpaz qafiyələrdən də istifadə olunur.

*Alçaqlı, ucalı dağlar,
Halal eylə, hümmət eylə.
Qarşı-qarşı duran bağlar,
Halal eyli, hümmət eylə.⁴*

---

¹ Aşiq Hüseyin Bozalqanlı, *Seçilmiş əsərləri iki cildə*, I cild, Bakı: Vətən, 2015, s.31

² Qaracaoğlu. *Aramızda qarlı dağlar dayanıb, şeirlər*, Bakı: Yazıçı, 1991, s. 40.

³ Aşiq Ələsgər, *Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr*, Bakı: Şərq-Qərb, 1999, s.196.

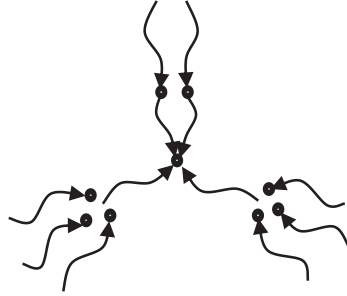
⁴ *Azərbaycan aşıqları və el şairləri*, I cild, Bakı: Elm, 1983, s.126

Misra qafiyələri və rədif misrası ilə tamalanan qalan bəndlər eyni struktura malikdir. Birinci bənddən başqa qalan bəndlərdə birinci üç misra qafiyələnir. Bəzən birinci bənd də bu strukturda olur:

*Arayıb, axtarıb tapam izini,
İzinin tozuna sürtüm üzünü,
Haqq nəsib əyləyə görəm üzünü,
Ya Məhəmməd, könüm arzular səni.¹*

Bu qayda ilə üç bənddən ibarət qoşmanın topoloji strukturunu aşağıdakı kimi göstərə bilərik (şəkil 1.).

Xalq şeiri formaları içərisində divani və müxəmməsin birinci bəndi *tezislərlə* daha zəngindir. Bu isə divani və müxəmməsdə cəmiyyət, təbiət, mənəviyyat haqqında sistemli şəkildə fikirlər söyləməyə imkan verir.

Şəkil 1. Üç bəndli qoşmanın strukturunu

Qoşayarpaq müxəmməsin bəndləri çoxsəviyyəli ierarxik struktura malikdir. “Komsomolka” müxəmməsinin birinci bəndi nüvə xarakterlidir, qalan bəndlərdə struktur təkrar olunur və hər bir bəndin semantik arealı daha genişdir.

*Yeni cahan, gözəl zaman keçim sözün sağına mən,
Baxsın gözüüm, şeir yazım bu gözəl otağına mən,
Xoş həyatlı, xoş büsatlı bu qurğu qurmağına mən,
Gəl, saz çalım, bir şux salım qızıl güllü bağına mən,
Cüt oturaq, məclis quraq, əhli damaq, ağrın alım!²*

Təcnisin topoloji strukturunda mərkəzi attraktor, istərsə də onun ətrafında, iyerarxiyanın növbəti səviyyəsində olan mərkəzlər cinas sistemindən ibarətdir: ay

¹ Yunus İmrə, *Güldəstə*, Bakı: Yazıçı, 1992, s. 42.

² Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, *Seçilmiş əsərləri*, I cild, Bakı: Vətən, 2015, s. 34.

ağ almasın, ay ağ almasın, ayağ almasın, aya qalmasın. Cinas sistemi eynilik və oxşarlıq prinsipi və paradigmatik münasibətlər əsasında tərtib olunur, bu şairdən böyük istedad tələb edir. Birinci bənddə ancaq tənisin cinasları, qalan bəndlərdə misra cinaslarından və tənisin cinasından istifadə olunur.

*Bimürvət yar məni candan eylədi,
Tutubdu dəstində ay ağ almasın.
Yarın bağçasının seyrinə vardım,
Heç görmədim yarın ay ağ almasın.*

*Bayram ayı demək olmaz hər aya,
Təbib gərək dərman edə hər aya,
Şahlar şahı, özüün yetir haraya,
Düşmən üstümüzə ayağ almasın.*

*Aşıq Alı deyər, yar ab ağlaya,
Yaxşı təbib gərək yara bağlaya,
Yar ki, meylin qeyri yara bağlaya,
Həftəyə qalmasın, aya qalmasın.¹*

Cığalı tənisdə on bir hecalı tənislə yeddi hecalı bayatı tənisi birinci bənddə tənisin cinası, qalan bəndlərdə isə misra cinasları ilə üzvi surətdə birləşdirilir, bayatı tənisi simmetrik olaraq tənisi bəndinin mərkəzinə yerləşdirilir. Birinci bənd tənisin nüvəsidir, tənisi bayatı tənislə eyni cinas sistemi ətrafında birləşərək heterogen bir sistem yaradır.

*Mərifət bəhrində qəvvasam deyən,
Gir dərin dəryaya, çalxan, üz ha üz.
Mən aşğam, üz ha üz,
Sonam, göldə üz ha üz.
Bivəfadan yar olmaz,
Ömür üzsən, üz, ha üz.
Qarı düşman bir də gəlib yar olmaz,
Əlin tutub yalvarasan üz ha üz.²*

Türk xalq şeiri formalarının təhlili göstərir ki, tənisin öz strukturu daha ümumidir. Yuxarıdakı strukturların müqayisəsindən məlum olur ki, misranın strukturu bəndin strukturunu, bəndin strukturu isə bütövlükdə şeirin strukturunu təkrar edir. Türk xalq şeirinin strukturu fraktal təbiətlidir. Türk dillərində söz və

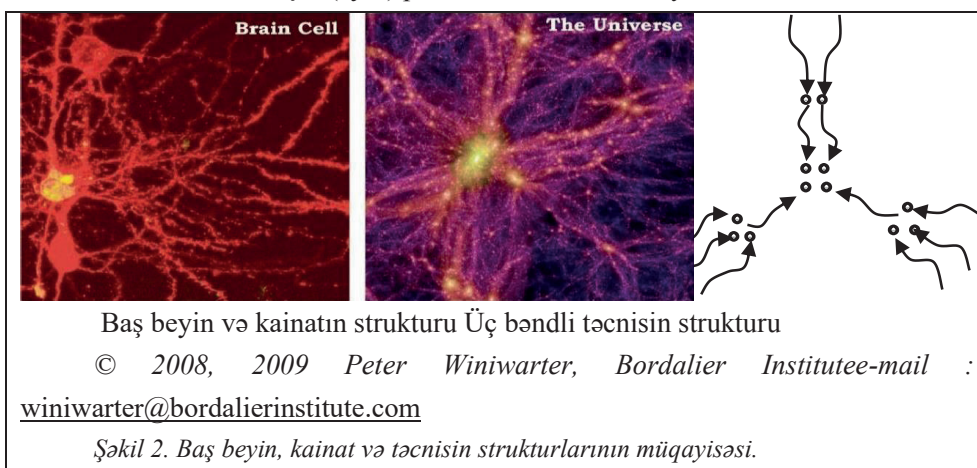
¹ *Azərbaycan aşıqları və el şairləri*, I cild, Bakı: Elm, 1983, s. 296.

² Aşıq Ələsgər, *Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr*, Bakı: Şərq-Qərb, 1999, s. 188.

söz birləşmələri arasındakı izomorfizm N.A. Baskakov tərəfindən müəyyən edilmişdir: “Müşahidələr göstərir ki, əsas morfemi və affiksial morfemi daxil etməklə sözün strukturu istər formal, istərsə də semantik və sintaksik planda söz birləşmələrinin strukturuna, bəzi nadir hallarda cümlənin strukturuna izomorfdur”.¹ Fraktallıq türk dilinin əsas atributlarından biridir.

Mandelbrotun fraktal nəzəriyyəsi² müxtəlif obyektlər və proseslər arasında analogiyaları aşkar etdi: kainat fraktal strukturludur, kainatın dərinə yönəlmiş baş beynin strukturu kainatın strukturuna izomorfdur.

Bu strukturlar oxşar (eyni) proseslərin nəticəsində yaranır.

Beyin energetik baxımdan açıq, dissipativ (öz struktur dayanıqlığının enerji səpələmə hesabına mühafizə edən), qeyri-xətti sistem kimi³ dinamik struktura malikdir. Bəzi tədqiqatçılar baş beynin fəaliyyətini simmetriya, özünə oxşarlıq və rekursiya kimi məhdud sayda qanunlarla əlaqələndirir.⁴ Şüurda obyektin adekvat obrazının yaradılması, idrak prosesində fikrin obyektə ardıcıl və sonsuz yanaşma ideyası rekursiya alqoritmi ilə reallaşdırılır.

Bununla belə baş beynin əsas fəaliyyət prinsipi dominant prinsipidir. Dominant prinsipi – fikirlərin koordinasiyası prinsipi, aktiv mərkəzlərin normal iş rejimi-

¹ Баскаков Н.А. «Изоморфизм структуры слова и словосочетания в тюркских языках», Тюркологический сборник, М.: Наука, 1974, s.46

² Манделброт Б. Фрактальная геометрия природы, М.: Институт компьютерных исследований, 2002, s. 656.

³ Иваницкий Г.Р. «Нейродинамика и МОЗГ», М., Изд. «Знание»,1991, s. 30

⁴ [Fractal Brain Theory - IawWaiwww.iawwai.com /FractalBrains.html](http://FractalBrainTheory-IawWaiwww.iawwai.com/FractalBrains.html) /21.03.2018

dir, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, adətən sinir sisteminin müxtəlif mərtəbələrində yerləşən mərkəzlərin funksional kəhkəşanının hesabına yaranır, nəzərdə tutulmuş həlledici akta yönələn zəncirvari refleksdən ibarətdir. Türk xalq şeiri funksionallıq baxımından bu prosesin təkrarıdır: türk xalq şeiri qafiyə və cinas sistemləri, rədif ilə semantik mərkəzlər çoxluğu – attraktorlar yaradılır, qafiyə və cinas sistemlərinin tərtibi bütöv leksikonu və onun bir hissəsini əhatə edir.

V.F. Humboldt hələ XIX əsrdə uzaqgörənliklə düşüncə ilə dilin, düşüncənin daxili təşkili(strukturu) ilə dilin strukturu arasında uyğunluğun (izomorfluğunun) vacibliyini qeyd etmişdir.¹ Şeirin strukturu ilə təfəkkürün strukturu arasında funksional və struktur izomorfluğu fikri daha lakonik və dolğun söyləməyə imkan verir. Beləliklə, belə bir sxem alırıq:

Kainat → baş beyin → türk xalq şeiri

Planetar struktur kainatdan baş beyinə, baş beyindən türk xalq şeirinə köçürülür (*şəkil 2*). Türk xalq şeiri formalarının matris şəklində təsviri yüksək konsentrasiyalı dinamik zonalər və onun ətrafından(doldurma zonalərindən) ibarətdir.

Şəkil 3. Misranın topoloji strukturu: attraktor və doldurma zonaları

Qafiyə, rədif və onun kiçik ətrafı ənənəvi inkişaf nəticəsində sabitləşmiş, formalaşmış “ümumi yerlər”dir (loci communes), daha doğrusu çoxəsrlik folklor ənənələrinin yaratdığı mahiyyət-mövzu xarakterli sabit elementlərdir, “motiv və obrazlar məcmusu”dur (*şəkil 3*).

Ustad sənətkarın seçdiyi bir rədif üstündəki şeiri müasirləri və özündən sonrakı şairlərin yaradıcılığı üçün bir impulsdur. Zaman-zaman şairlər bu rədif üstündə şeirlər yazır və həmin rədif konseptə, mədəniyyət sabitinə çevrilir. Ustalıqla seçilən bir rədif bəzən böyük zaman kəsiyini xarakterizə edən əlamətləri özündə cəmləşdirir.

---

¹ Гумбольдт В. *Избранные труды по языкознанию*, М.: Прогресс, 1984, s. 345

Nəticə

Türk xalq şeiri formaları ənənəyə əsaslanan konseptual bir sistemdir. Türk xalq şeirinin formalaşması konvergensiya prinsipinə əsaslanır və bu prinsip qrammatik qanunları özünə tabe edir.

Xalq poeziyasının şeir formaları etnik düşüncə modelləridir, xalq həyat, kainat və əbədiyyət haqqında düşüncələrini xalq şeiri formalarında ifadə etmişdir.

Cinas sistemləri funksiyaların dinamik lokalizasiyası və sinir mərkəzlərinin lokallaşdırılmış nüvə strukturlarına uyğundur. (Nəticə çox azdır. Bir səhifəlik nəticə yazılması daha müvafiq olar.)

Ədəbiyyat

Анохин П.К., *Избранные труды, философские аспекты теории функциональной системы*, М.: Наука, 1978.

Анохин П.К., *Узловые вопросы теории функциональной системы*, М.: Наука, 1980.

Aşıq Ələsgər, Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr, Bakı: Şərq-Qərb, 1999.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, seçilmiş əsərləri, iki çilddə, I cild, Bakı: Vətən, 2015.

Azərbaycan aşıqları və el şairləri, iki cild, I cild, Bakı: Elm, 1983.

Cahiz, Hilafet ordusunun menkibeleri və türklərin faziletleri, Ankara: Ankara Univeritesi Basımevi, 1967.

Qaracaoğlu, Aramızda qarlı dağlar dayanıb, şeirlər, Bakı: Yazıçı, 1991.

Sarı aşıq, Seçmə bayatılar, Bakı: Sabah, 1993.

Yunus İmrə, Güldəstə, şeirlər, Bakı: Yazıçı, 1992.

[Fractal Brain Theory - IawWaiwww.iawwai.com /FractalBrains.html](http://www.iawwai.com/FractalBrains.html) / 21.03. 2018

Kowalski T., *Ze studjow nad forma poezji ludow tureckich*, I. Krakow, 1921 («Prace Komisji orientalistycznej Polskiej Akademjumiej etnosci», 5) (с французским резюме, s. 151—181. Русское переложение см.: Ан. Линии, *К вопросам формального изучения поэзии турецких народов*, «Иzv. Восточного фак-та Азерб. гос. ун-та», Баку: 1926, s.150 vs.).

Базен Л., *Человек и понятие истории у тюрков Центральной Азии в VIII в.*, Зарубежная тюркология. Вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. М.: ГРВЛ, 1986, s. 345-360.

Баскаков Н.А., «Изоморфизм структуры слова и словосочетания в тюркских языках», *Тюркологический сборник*, М.: Наука, 1974, s. 46-53.

Бидерман Г., *Энциклопедия символов*, М.: Республика, 1996.

Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В двух томах. Т.2. М.: Мысль, 1971.

Гегель, *Сочинения*, том II, М.-Л.: Соцэкгиз, 1934.

Гегель, *сочинения*, XIV, М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958.

Гумбольдт В. *Избранные труды по языкознанию*, М.:Прогресс, 1984.

Гумилев Л.Н., *Тысячелетие вокруг Каспия*, Баку: Азернешр, 1991.

Жирмунский В.М., «Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха», *Вопросы языкознания*, М.: Наука, 1964, № 4, s. 6-24.

Иваницкий Г.Р., «Нейродинамика и МОЗГ», М.:Знание, 1991.

Манделброт Б., *Фрактальная геометрия природы*, М.: Институт компьютерных исследований, 2002.

Павлов И. П., *Полное собрание трудов*, М. –Л.: Академия наук СССР, т. III, книга первая, 1951.

Павлов И. П., *Полное собрание трудов*, М. –Л.: Академия наук СССР, т. III, книга вторая, 1951.

Павлов И.П. *Избранные труды*, М.: Академия педагогических наук РСФСР, 1951.

Потапов Л.П., *Алтайский шаманизм*, Л.: Наука, 1991.

Трубецкой Н. С., *О туранском элементе в русской культуре* www.hrono.ru/statii/turan_ru.html / 20.03.2018.

Ухтомский А.А., *Избранные труды*, Л.:Наука, 1978.

Хамраев М.К. *Основы тюркского стихосложения*, Алма-Ата: АН КазССР, 1963.

Шеллинг Ф., *сочинения*, том 1, М.: Мысль , 1987.

Fakhraddin Guliyev

The Planetaryity of the Structure of Turkic Folk Poetry
(abstract)

Folk poetry has formed a perfect system with the dialectical unity between its form and content. The functional qualities of the system are determined by its structure. Investigation of the structure is a necessary part of the systematic approach.

The article dealt with the topological structure of Turkic folk poetry and its conceptual basis. In this context the isomorphism among the universe, brain and Turkic folk poetry has been grounded. It has been determined that the forms of the Turkic folk poetry are created on the principles of recursion and convergence.

It has been established that the forms of Turkish folk poetry are created by the principle of recourse and convergence.

Keywords: *Universe, Turkic folk verse, Isomorphism, Recursion, Planetary structure, Tajnis, Dominant principle*

Фахраддин Гулиев

Планетарность структуры тюркской фольклорной поэзии
(резюме)

Диалектическое единство формы и содержания формировало фольклорную поэзию как совершенную систему. Функциональные качества системы во многом зависят от ее структуры. С этой точки зрения исследования структуры является необходимым элементом системного подхода к вопросу.

В статье предложена топологическая структура тюркского народного стиха и разработаны его концептуальные основы. Обоснован структурный изоморфизм между универсумом, головным мозгом и тюркским стихом. Определено, что все формы тюркской фольклорной поэзии слагаются на основе принципа рекурсии и конвергенции.

Ключевые слова: *универсум, тюркский фольклорной стих, изоморфизм, рекурсия, планетарная структура, теджнис (каламбур), принцип доминанта.*